

hieromonk

Antoniy PODOROVSKY

(PhD, Καθηγητής του Θεολογικού Σεμιναρίου στη Σαμάρια Ρωσίας)

Οι κλασικές σπουδές του Αγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και η επίδρασή τους στη θεολογική του διδασκαλία¹.

Ο χρόνος των σπουδών του Αγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αναφέρεται μεταξύ Νοεμβρίου 1881 και Οκτωβρίου 1885². Οι καθηγητές του τους οποίους γνωρίζουμε ήταν: πέντε τακτικοί και έκτακτοι καθηγητές, και τέσσερις υφηγητές. Τον βαθμό του καθηγητή είχαν ο Α. Διομήδης Κυριακός, ο Ζ. Ρώσης, ο Ν. Καλογεράς, ο Ν. Δαμαλάς και ο Π. Παυλίδης, ενώ αναπληρωτές καθηγητές ήταν ο μέλλων μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος Οικονομίδης, ο Σ. Σούγκρας, ο Ι. Μεσολωράς και ο Ι. Μοσχάκης³. Είναι γνωστά και τα ιδρύματα στο εξωτερικό στα οποία σπούδασαν οι καθέννας, τα οποία αναμφίβολα επηρέασαν τη διαμόρφωσή τους ως στοχαστών και επιστημόνων, όπως επίσης και γενικώς την ερευνητική και διδακτική παράδοση της Θεολογικής Σχολής. Από τα εκδοθέντα έργα τους ανασυγκροτείται η εικόνα των κοσμοθεωριών τους στην περίοδο της εκπαιδευτικής τους δράσης. Όλα αυτά τα στοιχεία μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε την εικόνα για το επίπεδο της εκπαίδευσης της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μερικά από τα χαρακτηριστικά αυτής της εικόνας έχουν ήδη αναφερθεί στα γνωστά έργα των Σ. Κοντογιάννη, πρωτ/ρου Γ. Μεταλληνού, Μ. Στασινοπούλου, Εμ. Περσέλη, Δ. Μπαλανού, Χρ. Γιανναρά κ.ά. Κάποια σχόλια μάλιστα ήταν αρκετά καυστικά. Έτσι αξίζουν να μνημονευθούν οι απόψεις των Δ. Βερναρδάκη, Χρ. Γιανναρά, πρωτ/ρου Γ. Φλωρόφσκυ, επισκ. Καλλίστου (Ware)⁴, για να μην αναφερθούμε στα πρόσωπα, τα οποία αντιτάσσονταν συνειδητώς στη Θεολογική Σχολή κατά την αρχική εποχή της δράσης της, όπως ο Κ. Οικονόμος και ο αναθεματιστής Α. Μακράκης⁵.

Όμως κατά τη γνώμη μας, από το βλέμμα των προαναφερθέντων μελετητών έχουν διαφύγει δύο σημαντικά και αλληλοεπιδρώντα θέματα. Το πρώτο είναι ο ρόλος τον οποίο είχε η φιλοσοφία στη διαμόρφωση της ανωτάτης θεολογικής εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών - του πρώτου στην ιστορία κρατικού ιδρύματος ανώτατης εκπαίδευσης που είχε οργανώσει την Ορθόδοξη Θεολογική Σχολή. Το δεύτερο θέμα είναι μια απορία που μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: στις σελίδες των επίσημων εκδόσεων, αφιερωμένων στην ιστορία της Θεολογικής Σχολής, όπως εκείνης του Σ. Κοντογιάννη, υπάρχει μία μεγάλη φωτογραφία του Αγίου Νεκταρίου, όπως λέει η επιγραφή, του αγίου αποφοίτου της Θεολογικής Σχολής. Η απορία που προκύπτει εδώ είναι, τί σημαίνει το γεγονός ότι η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έβγαλε έναν Άγιο; Σημαίνει ότι το πρόγραμμα της Σχολής και το πνεύμα εκπαίδευσης δεν εμπόδιζαν στην καλλιέργεια

¹ Εισήγηση στο 2^ο Διεθνές Θεολογικό Συνέδριο της Πανελληνίας Ένωσης Θεολόγων που έλαβε χώρα διαδικτυακά στις 13 & 14 Νοεμβρίου 2020 με θέμα: *Νεκτάριον τιμήσωμεν πιστοί. Βίος και έργο του αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως του θαυματουργού (+ 1920 εκατό έτη από την κοίμησή του)*.

² Δημητρακόπουλου Σ.Γ. *Ο Άγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως. Η πρώτη αγία Μορφή των καιρών μας. Ιστορική βιογραφία, βασισμένη σε αυθεντικές πηγές*. – Αθήνα, 2014. Σ. 62.

³ Στο ίδιο. Σ. 64.

⁴ Γιανναρά Χ. *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*. – Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1999. Σ. 320.

⁵ Μεταλληνού Γ.Δ., πρωτ/ρου. *Τò πρόβλημα των σχέσεων έλληνικής και γερμανικής θεολογίας τὸν ΙΘ' αἰώνα*. Ε.Θ.Σ.Π.Α., τόμος ΚΗ', Σ. 491-493.

της Ορθόδοξης πνευματικότητας; Ή μήπως ο Άγιος Νεκτάριος αγιάστηκε πάρα τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο; Η ερώτηση αυτή οξύνεται ακόμα περισσότερο, επειδή ο Άγιος ήταν πολύ γόνιμος συγγραφέας. Άρα είναι αγιοπατερική η θεολογική κληρονομιά του, η οποία αναμφίβολα έχει επηρεαστεί από τις ιδέες, τη γλώσσα, τα κριτήρια επιστημονικότητας της αθηναϊκής Θεολογικής Σχολής, στη σημασία όπως εννοεί την αγιοπατερικότητα, για παράδειγμα, ο μακαριστός πρωτ. Ι. Ρωμανίδης; Ή μήπως τα έργα του είναι ένα παράδειγμα της «μοντέρνας ορθόδοξης θεολογίας», όπως αποκαλεί την πανεπιστημιακή θεολογία ο Ρωμανίδης;

Η τελευταία ερώτηση έχει σημασία για τη γενική αξιολόγηση της θεολογικής κληρονομιάς του αγίου Νεκταρίου. Θα μπορούσε να αξιολογηθεί με δύο τρόπους, από την άποψη της επιστημονικής επικαιρότητας, και από την άποψη του θεολογικού βάρους. Έχει ήδη εκφραστεί η γνώμη του αρχιμ. Χρυσοστόμου (Παπαδοπούλου) ότι τα θεολογικά έργα του Αγίου Νεκταρίου «στερούνται πρωτοτυπίας, επιστημονικής ακρίβειας και τάξεως περί τήν έκθεσιν»⁶, η οποία επηρέασε και το κείμενο του απολυτίκιου του Αγίου, από το οποίο έχουν αφαιρέσει κάθε αναφορά στις θεολογικές εργασίες του⁷. Εν μέρει την επιστημονική υπόληψή του αγίου προσπαθεί να επανακτήσει ο πρωτ/ρος Κ. Φούσκας, ο οποίος αξιολογεί την «Ευαγγελική Ιστορία» του ως ένα βιβλίο, το οποίο προηγείται για δεκαετίες από ανάλογες μελέτες στη Δύση⁸. Νωρίτερα την ίδια άποψη εξέφρασε ο Π. Μπατσίωτης, χαρακτηρίζοντας την «Υποτύπωση περί άνθρωπου», ως την πρώτη χριστιανική ανθρωπολογία στη Νεοελληνική γλώσσα⁹. Όμως αυτή η αποκατάσταση ισχύει μόνο στα πλαίσια της ιστορίας της επιστήμης. Είχε λοιπόν δίκιο ο αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος; Και αν είχε, πώς είναι δυνατόν ένα μεγάλο μέρος των επιστημονικών δραστηριοτήτων του Αγίου, από το νεανικό όνειρό του να γίνει θεολόγος μέχρι την ώρα που γράφει τη διαθήκη του, ρυθμίζοντας το δικαίωμα της έκδοσης των έργων του, ένας κόπος στον οποίο αφιέρωσε ο Άγιος ολόκληρα χρόνια της ζωής του, να είναι μόνο μια δευτερεύουσα εκδήλωση της πνευματικής καλλιέργειάς του;

Η παρούσα μελέτη σκοπεύει να αναζητήσει απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις.

1. Οι φιλοσοφικές βάσεις της θεολογικής εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ιδρύθηκε το 1837 ως θεσμός του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Το εκπαιδευτικό ίδρυμα είχε ως σκοπό «να μεταλαμπαδεύσει τον διαφωτισμό από τη Δύση στην Ανατολή». Από τις τέσσερις Σχολές που ιδρύθηκαν: θεολογική, νομική, ιατρική και φιλοσοφική, η θεολογική σχολή είχε την πιο δύσκολη μοίρα. Η ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού¹⁰, ο πολύ μικρός αριθμός των εγγραφομένων¹¹, οι δυσκολίες της εκπαιδευτικής διαδικασίας¹²,

⁶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αρχιμ. Ό Πενταπόλεως Νεκτέριος (Νεκρόλογος) // Πάνταινος. 1920. № 48. Σ. 954.

⁷ Ειρηναίου (Δεληδήμου), Αρχιμ. Γενική Εισαγωγή // Νεκταρίου (Κεφαλαῖα), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Α΄ Αί Οικουμενικαί Σύνοδοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Β΄. Μελέτη περὶ τῶν Ἁγίων Εἰκόνων. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Μαρίας Β. Ρηγόπουλου, 2014, Σ. 5-6.

⁸ Φούσκα Κ., Πρωτ/ρου. Ό γραπτός λόγος τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου (πραγματεῖες-κήρυγμα) στή διακονία τῆς Ἐκκλησίας // Ἅγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικός, ὁ ἐκκλησιαστικός, ὁ μοναχικός ἡγέτης. Πρακτικά Διορθοδόξου Πανεπιστημικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατοντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. – Ἀθήναι: Ἱερὰ Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἐρμιόνηδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 198.

⁹ Μπατσίωτου Π. Ϊ. Ό Πενταπόλεως Νεκτάριος ὡς λόγιος Ἱεράρχης // Τίτου Ματθαϊάκη, Αρχιμ. Ό Όσιος Νεκτάριος Κεφαλαῖα, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 -1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 103.

¹⁰ Μεταλληνοῦ Γ. Δ., πρωτ/ρου. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων... Σ. 487.

¹¹ Περσέλη Ἐ. Π. Ἱστορικές πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Θεολογία, 1992, τ. ΞΓ΄. Σ. 739-740.

¹² Γιανναρά Χ. Ορθοδοξία καὶ Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα. Σ. 310.

η μακρόχρονη απόλυτη απουσία των αποφοίτων¹³, η ψυχρή αδιαφορία των κληρικών¹⁴, τα προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης των τελειόφοιτων¹⁵, και πάνω απ' όλα η καυστική κριτική που ασκούσαν οι θεολόγοι του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα πάνω στην πρωταρχική επιστημονική και διδασκαλική παράδοσή της, δεν αποτελούν καθόλου την πλήρη περιγραφή δυσκολιών, που η Σχολή αντιμετώπιζε τότε. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν το πρώτο στην ιστορία του Χριστιανισμού εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο έδινε επίσημα την ανώτατη ορθόδοξη θεολογική πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Αφήνοντας στην άκρη άλλες δυσκολίες, ας επικεντρωθούμε στο θέμα της επιλογής του διδακτικού προσωπικού. Οι διδάσκοντες στη Θεολογική Σχολή φυσικά έπρεπε να κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα. Όμως τότε δεν υπήρχαν οι Ορθόδοξοι διδάκτορες θεολογίας, γιατί δεν υπήρχαν τα Ορθόδοξα Πανεπιστήμια με θεολογικές σχολές. Έτσι υπήρχαν μόνο δύο δυνατότητες: η πρώτη ήταν η απόκτηση *μη πανεπιστημιακού* βαθμού (επιπέδου διπλώματος) Ορθόδοξης θεολογίας στις Θεολογικές Ακαδημίες της Ρωσίας, και η δεύτερη – του πανεπιστημιακού διπλώματος *μη Ορθόδοξης* θεολογίας από τα Πανεπιστήμια Δυτικής Ευρώπης.

Παρ' όλο που, όπως αναφέρει ο πρωτ. Γ. Μεταλληνός, σ' αυτό το ζήτημα συνέβαλαν οι σκόπιμες προτιμήσεις της κυβέρνησης του Βαυαρού Όθωνα¹⁶, αποδείχτηκε ότι ούτε η δεύτερη επιλογή καθεαυτή δεν είχε μεγάλη διάδοση. Την αιτία την αναφέρει ο Εμ. Περσέλης, περιγράφοντας την περίπτωση του Ζήκου Ρώση, που δίδαξε Ηθική και Δογματική στον Άγιο Νεκτάριο: «...Τῶν θεολογικῶν σπουδῶν του ἐν ἑτεροδόξοις Θεολογικαῖς Σχολαῖς τῶν γερμανικῶν Πανεπιστημίων δὲν ἠδυνήθη νὰ λάβῃ δίπλωμα, ἀλλὰ μόνον ἀποδείξεις ἀκρόασεων· διότι κατὰ γενικὸν νόμον πασῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, ἵνα τύχῃ τις πτυχίου τῆς Θεολογίας, ὀφείλει νὰ δώσῃ ἔνορκον βεβαίωσιν περὶ πιστῆς τηρήσεως τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἀνηκεῖ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Ὅθεν ὑποστὰς μόνον τὰς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας ἐπὶ πτυχίῳ φιλολογικᾶς καὶ φιλοσοφικᾶς ἐξετάσεις, ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας τὸν Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1866». Ὅπως παρατηρεῖ ο Εμ. Περσέλης, σχεδόν ὅλοι οι καθηγητές Θεολογικῆς Σχολῆς μέχρι το 1870 ἦταν διδάκτορες φιλοσοφίας με διπλώματα γερμανικῶν Πανεπιστημίων¹⁷. Συγκεκριμένα, ὅλοι οι τακτικοὶ καὶ ἑκτακτοὶ καθηγητές καὶ τουλάχιστον ἓνας υφηγητῆς που δίδασκαν στον Άγιο Νεκτάριο, ἦταν διδάκτορες Φιλοσοφίας¹⁸. Αυτὸς ἦταν ο λόγος ο οποίος ἐξηγεῖ την ἐκδοση ἀντίστοιχου βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ ἔτους 1870 «περὶ τροπολογίας ἄρθρου τοῦ περὶ ὑφηγητῶν διατάγματος»¹⁹.

Και ἐνῶ, βέβαια, ἡ κατοχὴ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος στη φιλοσοφία δὲν ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἀκρόαση τῶν θεολογικῶν μαθημάτων στις γερμανικὲς θεολογικὲς σχολές ἀπὸ τους μέλλοντες καθηγητῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν – ἀντιθέτως αὐτὴ ἡ ἀκρόαση, ὅπως λέει τὸ διάταγμα, ἦταν υποχρεωτικὴ – ο υποψήφιος για νὰ περάσει τις ἐξετάσεις ἔπρεπε νὰ κάνει πολὺ σοβαρὴ προετοιμασία στον φιλοσοφικὸ κλάδο. Καὶ ἡ αποκτώμενη τοιοῦτοτρόπως φιλοσοφικὴ βάση δὲν πρέπει νὰ περιφρονεῖται ὡς κάτι ἀχρηστο, τουλάχιστον ἐπειδὴ ἦταν μία ἐπιλογὴ συνείδησης,

¹³ Κοντογιάννη Σ.Δ. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι (1837-1987). – Ἀθήναι, 1987. Σ. 15.

¹⁴ Στασινοπούλου Μ.Δ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν κατὰ τὴν ἰδρυσίν του καὶ οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ του. – Παρνασσός, τ. Π', 1971. Σ. 83.

¹⁵ Περσέλη Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Σ. 745 κ.ά.

¹⁶ Μεταλληνοῦ Γ.Δ., πρωτ/ρου. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων... Σ. 484.

¹⁷ Περσέλη Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Σ. 753-754.

¹⁸ Στον ἴδιο. Σ. 755.

¹⁹ Στον ἴδιο.

και μάλιστα πολύ αξιέπαινη. Η ηθική ευαισθησία των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής κατά τη γνώμη μας αποδεικνύεται πολύ προτιμότερη σε σχέση, για παράδειγμα, με την περίπτωση των θεολόγων από την Νότια-Δυτική Ρωσία, οι οποίοι σπουδάζοντας στα λατινικά κολλέγια στον 17^ο αι., δεν δίσταζαν να αλλαξοπιστήσουν στην Ουνία, για να την απορρίπτουν μετά από τις σπουδές τους²⁰.

Για να καταλάβουμε τον ρόλο της φιλοσοφίας στη διαμόρφωση της θεολογικής εκπαίδευσης πρέπει να λάβουμε υπόψη τον χαρακτήρα και την κατάσταση της φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια. Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται όχι μόνο για την πρωτάκουστη άνθηση της φιλοσοφικής σκέψης, αλλά και για τη ριζική αλλαγή της θέσης της φιλοσοφίας στην ανώτατη εκπαίδευση. Ακριβώς σε εκείνη την περίοδο εμφανίζεται το φαινόμενο της «πανεπιστημιακής φιλοσοφίας». Αντιθέτως, η φιλοσοφική σχολή της πιο πρώιμης εποχής ήταν μία σχολή που συμπεριλάμβανε σχεδόν όλες τις θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, χωρίς να δίνει πολύ μεγάλη προσοχή σε καθαρά φιλοσοφικά ζητήματα. Σ' αυτό το «παλαιό μοντέλο» φιλοσοφικής σχολής προσανατολίζονταν οι ιδρυτές του Πανεπιστημίου Αθηνών²¹.

Είναι γνωστό ότι ο μέγας Κάντιος, που πραγματοποίησε την Κοπερνικιανή επανάσταση στον χώρο της φιλοσοφίας «δίδασκε διάφορα μαθήματα κατά τα εγχειρίδια, τα οποία είχαν γραφτεί από άλλους, και διαιώνισε τη φιλοσοφία του στα βιβλία, τα οποία δεν αποτελούσαν ποτέ το αντικείμενο ή τη βάση της διδασκαλικής του δράσης»²². Μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι. κανένας δε μπορούσε να φανταστεί να διδάσκει ως πανεπιστημιακό μάθημα το δικό του φιλοσοφικό σύστημα. Η παράδοση των διδακτικών διαλέξεων (lectio) στην προηγούμενη εποχή αποτελούσε την προφορική ανάγνωση του εγχειρίδιου από τον καθηγητή, γι' αυτό και οι παραπομπές στις άλλες πηγές επιτρέπονταν μόνο σε τέτοια μορφή και με τόσο αριθμό, ώστε να μην δυσκολεύουν την κατανόηση από τους ακροατές και την ανάγνωση από τον λέκτορα, δηλαδή μόνο σε μορφή ελάχιστων έμμεσων αναφορών. Ακριβώς προς εκείνη την παράδοση ανάγονται τα συμφραζόμενα των εργασιών και των καθηγητών του Αγίου Νεκταρίου, καθώς και του ίδιου. Τα βοηθήματα που έγραψε ο Άγιος προς χρήση των φοιτητών της Ριζαρείου Σχολής, όπως η Ποιμαντική, η Χριστιανική Ηθική κ.ά. είχαν χαρακτηριστεί ως στερούμενα του μηχανισμού της παραπομπής, της βιβλιογραφίας και ως διασκευές των προηγούμενων έργων. Με αυτά που ειπώθηκαν πριν, πρέπει κανείς να αντιλαμβάνεται αυτά τα χαρακτηριστικά όχι ως ένα μειονέκτημα του Αγίου στον ρόλο του συγγραφέα, αλλά ως συνειδητή συμμόρφωση προς συγκεκριμένο τύπο διδακτικού εγχειρίδιου, καθιερωμένου πριν από αιώνες, ο οποίος στην εποχή του Αγίου μόλις άρχισε να τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Τον 19^ο αι. λαμβάνει χώρα η τάση της ακαδημαϊκοποίησης της φιλοσοφίας. Τώρα πλέον θεωρείται ότι για να γνωρίζει κανείς φιλοσοφία δεν έχει ανάγκη να διαβάσει τα φιλοσοφικά κλασικά έργα, αρκεί να παρακολουθεί τα αντίστοιχα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο. Μία τέτοια προσέγγιση γίνεται ακόμα πιο φυσιολογική λόγω του ότι η διδασκαλία της ιστορίας της Φιλοσοφίας θεωρείται πλέον απαραίτητο μάθημα, πράγμα στο οποίο συνέβαλε ουκ ολίγον ο Έγγελος.

²⁰ Ο Φλορόφσκυ αποκαλύπτει: «Για πολλές από τις προσωπικότητες του Κιέβου του τέλους 17^{ου} αι. και της αρχής 18^{ου} αι. γνωρίζουμε καθαρά και εξακριβωμένα ότι στα χρόνια των σπουδών τους αυτοί πραγματικά έμπαιναν “στην Ρωμαϊκή υποταγή”». Βλ. Florovskii. Puti russkogo bogoslovija (Οι δρόμοι της ρωσικής θεολογίας). – Vilnius, 1991. P. 52. (ανάτυπο από την πρωτότυπη έκδοση του 1937).

²¹ Στασινοπούλου Μ.Δ. Η οργάνωση του Πανεπιστημίου Αθηνών... Σ. 53-54.

²² Schneider U.I. Prepodavanie filosofii v nemetskih universitetah v deviatnadtsatom veke (Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια στον 19^ο αι.) // Logos. Filosofsko-literaturny zhurnal. № 3-4 (43). 2004. P. 63. (ρωσ.)

Ταυτόχρονα, η φιλοσοφία καθορίζει τα σύνορά της και έτσι διακρίνεται από άλλες επιστήμες, δηλαδή βρίσκει τον εαυτό της στο πλαίσιο ενός επιστημονικού κλάδου. Αλλάζει τη γλώσσα της, τόσο γραπτή, όσο και προφορική. Οι καθηγητές, αντί να διαβάζουν τις παραδόσεις τους, μιλούσαν ελεύθερα πάνω στο καθορισμένο θέμα. Τα έργα των φιλοσόφων τώρα λαμβάνουν τη μορφή επιστημονικής εργασίας. Οι διδάσκοντες φιλόσοφοι γίνονται πια μια κοινότητα ειδικών, εξειδικευμένων στον συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο.

Σε αυτές τις αλλαγές συνέβαλε το γεγονός ότι όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια του 19^{ου} αι. ακολουθούσαν την ενιαία τυπική δομή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ένας φοιτητής ο οποίος ήθελε να μεταγραφεί σε άλλο πανεπιστήμιο ήταν βέβαιος ότι θα παρακολουθήσει τα ίδια φιλοσοφικά μαθήματα, τα οποία περιελάμβαναν εκτός από την Ιστορία της Φιλοσοφίας, τη Μεταφυσική, τη Λογική, την Ηθική ή τη Φιλοσοφία του Δικαίου και την Ψυχολογία. Ως μαθήματα επιλογής προσφέρονταν η Φιλοσοφία της Θρησκείας, η Αισθητική και η Παιδαγωγική. Ως κανόνας θεωρούνταν η αλλαγή πανεπιστημίου όχι μόνο από τους φοιτητές, αλλά και από τους καθηγητές. Ωστόσο, ο διδάσκων είχε την απόλυτη ελευθερία όσον αφορά στη διδακτέα ύλη στο μάθημα της ειδικότητάς του, στο πρόγραμμα παραδόσεων και στον τρόπο παράδοσης. Να γιατί όταν κανείς μελετά τα έργα των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών πρέπει να λαμβάνει υπόψη όχι μόνο τις δογματικές ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πανεπιστημίου, όπως παρατήρησε ο σεβ. Κάλλιστος (Ware)²³, αλλά και τους φιλοσόφους που δίδασκαν εκεί καθώς και τις προσεγγίσεις τις οποίες υιοθετούσαν.

Το ενδιαφέρον προς την ιστορία της φιλοσοφίας συνδέεται με τον ενθουσιασμό για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, που εκφράζεται με την εμφάνιση ειδικών σειρών διαλέξεων και σεμιναρίων για συγκεκριμένες προσωπικότητες της αρχαίας εποχής, για ορισμένα έργα τους, καθώς και γενικώς για τη φιλοσοφία της εποχής. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αριστοτέλης, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19^{ου} αι., στα φιλοσοφικά προγράμματα ήταν ο πιο δημοφιλής στοχαστής. Οι ώρες που αφιέρωναν στη μελέτη της αριστοτελικής φιλοσοφίας ήταν περισσότερες από αντίστοιχες σε άλλους φιλοσόφους, ενώ η δημοφιλία του Πλάτωνα στα Γερμανικά Πανεπιστήμια υποχωρούσε μόνο έναντι εκείνης του Κάντιου²⁴.

Οι πηγές αναφέρουν ότι συχνότερα οι μελλοντικοί Έλληνες καθηγητές σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Από αυτή τη Σχολή πέρασαν οι καθηγητές του Αγίου Νεκταρίου, όπως ο Ν. Δαμαλάς²⁵, Ζ. Ρώσης, Α. Διομήδης Κυριακός, Γ. Δερβός. Το πανεπιστήμιο αυτό φαίνεται πως δεχόταν μία έμμεση επιρροή από τον Σχελλίγγιο. Εκεί δίδασκαν επίσης και οι διάσημοι θεολόγοι της εποχής εκείνης, όπως ο Κ. Tishendorf και Ε. Luthard, αναφορές στους οποίους βρίσκουμε στα έργα του Αγίου Νεκταρίου («Εὐαγγελική Ἱστορία» και «Περὶ τῆς Ἱεράς Παραδόσεως»).

Στο Πανεπιστήμιο της Γάλλης σπούδαζαν ο Ζ. Ρώσης²⁶ και ο Ιγ. Μοσχάκης. Για τη φιλοσοφική παράδοση αυτού του ιδρύματος, εκτός από τα άλλα, γνωρίζουμε ότι την Ιστορία της Φιλοσοφίας εκεί δίδασκαν ο Ι. Schaller, Ε. Erdmann, Γ. Hinrichs²⁷, οι οποίοι ήταν διάδοχοι της φιλοσοφίας του Εγγέλου. Ένα κέντρο ριζοσπαστικού παρακλάδου της εγγελιανής σκέψης ήταν και το

²³ Kallistos (Ware). *Eustratios Argenti, A Study of the Greek Church under the Turkish Rule.* – Oxford: Clarendon Press, 1964. P. 15-16.

²⁴ Στον ίδιο. Σ. 81.

²⁵ Damalas N. // *Pravoslavnaja enciklopedia (Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια)* – Μ., Gerd. T. 13. P. 630. (ρωσ.)

²⁶ Καμίρη Ι.Ν. Ρώσης Ζ. ΘΗΕ, τ. 10 β. Στ. 973-976.

²⁷ Schneider U.I. *Prepodavanie filosofii v nemetskih universitetah...* Σ. 81.

Πανεπιστήμιο Τυβήγγης, το οποίο είχαν τελειώσει ο Π. Παυλίδης και ο Ι. Μεσολωράς. Ο μέλλον μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος (Οικονομίδης), εκτός από τη Θεολογική Ακαδημία Μόσχας, τα Πανεπιστήμια Γαλλίας και Γενεύης, είχε σπουδάσει και στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Ο Γ. Δερβός σπούδασε στο ρωμαιοκαθολικό Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Εύκολα κανείς μπορεί να υποθέσει την επιρροή που ασκούσε εκεί ο Σχελλίγγιος, ο οποίος είχε γίνει Ρωμαιοκαθολικός.

Οι λεπτομέρειες της βιογραφίας του Α. Διομήδη Κυριακού μας επιτρέπουν να περιγράψουμε πιο αναλυτικά την επιρροή των φιλοσόφων επάνω στο έργο του. Είχε σπουδάσει στα πανεπιστήμια Ερλάγγης, Λειψίας και Βιέννης «ἀκροασθείς καὶ ἐν τοῖς τρισὶ Πανεπιστημίοις φιλοσοφικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν μαθημάτων». Είναι γνωστό ότι «τὴν προσοχὴν αὐτοῦ προὐκάλεσαν... ἐκ τῶν φιλοσόφων οἱ Γερμανοὶ Ueberweg καὶ Schwegler, οἱ Γάλλοι Cousin καὶ Janet»²⁸. Και οι δύο Γερμανοί φιλόσοφοι είναι γνωστοί με τις πραγματείες τους στην ιστορία της φιλοσοφίας²⁹. Ο Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός είχε τη φήμη του φιλελεύθερου, και στη Θεολογική Σχολή θεωρούσαν πως η φιλελευθερία του προέρχεται από τους «φιλελεύθερους Γερμανούς θεολόγους». Στην εποχή των Ευαγγελικών, αυτός ήταν ο μόνος στο διδακτικό προσωπικό που τοποθετήθηκε υπέρ της δυνατότητας της νεοελληνικής μετάφρασης της Βίβλου³⁰.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ν. Δαμαλά, ο οποίος το 1865 εξέδωσε στη Λειψία το γνωστό έργο του «Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ θεολογικῶν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας». Αυτό το έργο, που εμπνεύστηκε από προτεσταντικές ιδέες και δεκαετίες αργότερα προκάλεσε την κριτική του Αγίου Νεκταρίου³¹, πρώτον, δείχνει βαθιά γνώση του συγγραφέα στο φιλοσοφικό έργο του Φ. Σχλαϊερμάχερ, καθώς και την κριτική στάση έναντι των απόψεών του, δεύτερον, αφήνει την εντύπωση της μεγάλης απογοήτευσης του συγγραφέα σχετικά με τη θεολογική παράδοση των γερμανικών Πανεπιστημίων. Απαριθμώντας τις αντιορθόδοξες επιθέσεις των Döllinger, I. Müller, Pichler, Hoffmann, Huschke, ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι «εἰς αὐτοὺς κατήνησεν ἡ Θεολογία, ὅτι παρὰ Πρωταγόρα, Γοργία, καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῶν ἡ φιλοσοφία, ἂν καὶ ἡ τέχνη ἐκείνων τοῦ πείθειν πολὺ τῆς τοῦτων ἀπολείπεται»³². Ο Δαμαλάς όχι μόνο αποκρούει τη γνώμη του Σχλαϊερμάχερ για τη θεολογία ως θετική (στην ουσία εφαρμοσμένη) επιστήμη, αλλά και προσπαθεί να εξηγήσει τη θρησκευτική προέλευση αυτής της αντίληψης. Και ενώ ακριβώς σε αυτό το σημείο δεν συμφωνεί μαζί του ο Άγιος Νεκτάριος (συγκεκριμένα, στο θέμα της Ιεράς Παράδοσης ως πηγής της θεολογικής επιστήμης), η γνώση του συγγραφικού έργου αυτού του φιλοσόφου επιτρέπει στον Δαμαλά να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα για το ζήτημα της επιστημονικής φύσης της Θεολογίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, και ο Άγιος Νεκτάριος θεωρεί τη Θεολογία επιστήμη εκτιμώντας αυτήν τη φύση της.

²⁸ Παπαδοπούλου Χ. Η δράσις τοῦ Α. Διομήδους Κυριακοῦ // Αναστάσιος Διομ. Κυριακός, 1866-1914. χ.τ.: Τύποις Σ.Κ. Βλάστου, 1915. Σ. 15-16.

²⁹ Στὴ Ρωσία τα ιστορικοφιλοσοφικά έργα του Ueberweg μετέφρασε μεταξύ άλλων ο Ν. Λόσσκυ, ο φιλόσοφος και ο πατέρας του διάσημου θεολόγου, αν και η μετάφραση τελικά δεν εκδόθηκε. Μπαλανού Δ.Σ. Εκατονταετηρίς Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Α'. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. – Αθήναι: Τύποις «Πυρσοῦ» Α.Ε., 1937.

³⁰ Μπαλανού Δ.Σ. Εκατονταετηρίς Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Α'. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. – Αθήναι: Τύποις «Πυρσοῦ» Α.Ε., 1937.

³¹ Νεκταρίου (Κεφαλαῖα), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος ΣΤ'. Μελέται περὶ Ἐκκλησίας, Ἱεράς Παράδοσεως, Θεῶν Μυστηρίων καὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας. – Αθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπεισῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2012. Σ. 89-101.

³² Δαμαλά Ν.Μ. Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας. – Λειψία: Τύπος Ὁθωνος Βιγάνδου, 1865. Σ. 12.

Βεβαίως, αυτή η σύντομη περίληψη δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε όλα τα νήματα που συνδέουν τη φιλοσοφία στη Γερμανία και τη Θεολογική Σχολή στην Αθήνα. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι η επίδραση της Γερμανικής φιλοσοφίας στην πανεπιστημιακή αθηναϊκή θεολογία ήταν σημαντική, αν και έμμεση. Οι καθηγητές θεολόγοι γνώριζαν τις ηθικές διδασκαλίες του Καντίου και του Σχλαϊερμάχερ, την ιστοριοσοφία του Εγέλου, τα έργα του Σχελλινγκίου και του Φίχτε, τη φιλοσοφία του ηθικού ντετερμινισμού του Σχοπεγκάουερ, όπως και τους ήταν γνωστά και τα προηγούμενα συστήματα του Καρτεσιού και Λαϊμπνιτσίου, οι συζητήσεις των Ιανσενιστών και Ιησουϊτών, και ίσως όχι μόνο ο Ζ. Ρώσης, αλλά και ο Άγιος μαθητής του ήξερε για τις «λαμπράς εκείνας Provinciales»³³, όχι μόνο από το εγχειρίδιο του G. Martensen³⁴.

Οι καθηγητές θεολογίας και οι φοιτητές τους κατέχουν και χρησιμοποιούν όχι μόνο τη φιλοσοφική, αλλά και γενικώς την επιστημονική επιχειρηματολογία. Βλέπουμε πόσο συχνά ο Άγιος Νεκτάριος προσφεύγει στον φιλοσοφικό τρόπο απόδειξης, στο πνεύμα της γεωμετρικής μεθόδου του Καρτεσιού και του Σπινόζα μελετώντας τα μεταφυσικά θέματα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των 19 αποδείξεων της αθανασίας της ψυχής του ανθρώπου στο έργο του «Μελέτη περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περί τῶν Ἱερῶν Μνημοσύνων». Αυτές οι αποδείξεις δεν είναι απλώς μία επανάληψη των σχολαστικών επιχειρημάτων του Μεσαίωνα. Στα έργα του Αγίου Νεκταρίου συναντάμε και τους συλλογισμούς, που θυμίζουν στον Σχλαϊερμάχερ (15^{ος} και 16^{ος}), και ακόμα στον Έγελο (19^{ος}, που βεβαιώνει την ύπαρξη της Θείας Πρόνοιας η οποία αποκαλύπτεται από τον προορισμό των εθνών).

Η μέθοδος της επιχειρηματολογίας, η λογική συνέπεια των συλλογισμών του Αγίου Νεκταρίου εμφανίζονται παντού στα συγγράμματά του, ακόμα και εκεί όπου δύσκολα θα μπορούσε να τις περιμένει κανείς. Έτσι συναντάμε τις θεματικές και λογικές υποδιαιρέσεις μέσα στα κηρύγματά του «εις τὴν Ἁγίαν Τεσσαρακοστήν», ενώ στο γράμμα του προς την Ηγουμένη Ξενία στις 13 Απριλίου 1907 αναφέρονται με απαρίθμηση οχτώ επιχειρήματα υπέρ της πρόσκλησης να μείνουν στο μοναστήρι οι δύο ηλικιωμένοι³⁵. Προφανώς η λογική συνέπεια ήταν κατά τη γνώμη του Αγίου Νεκταρίου μία απαραίτητη ιδιότητα του πολιτισμού της σκέψης, χωρίς την οποία δεν μπορεί κανείς να βρει την αλήθεια σε καμία συζήτηση. Επίσης, αυτή η λογική συνέπεια έγινε μία ιδιότητα του συγγραφικού στυλ του Αγίου Νεκταρίου.

Γνωρίζουμε ότι μερικά από τα συγγράμματα της πρώιμης περιόδου του συγγραφικού έργου του Αγίου Νεκταρίου γράφτηκαν ακριβώς για να εκτεθούν στην κρίση της λογικής κάποιες επιπόλαιες μικροαστικές γνώμες, όπως η γνώμη «τινός Κυρίου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ»³⁶, ότι δεν υπάρχουν τα θαύματα ή η στάση κάποιων φοιτητών, που στη συζήτηση με τον Άγιο Νεκτάριο υποστηριζόταν, «ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ ποσὸν εἶναι μόνον διάφορος τῆς ψυχῆς τοῦ ζώου»³⁷. Η

³³Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανική Ἠθική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. Σ. 219.

³⁴Κορναράκη Κ.Ι. Προλεγόμενα. Ἡ Χριστιανική Ἠθική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Κεφαλαῖ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς σκέψεως κατὰ τὸν 19^ο αἰ. // Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανική Ἠθική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Σ. 31-32

³⁵Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολὴ 28^η, 13 Ἀπριλίου 1907 // Τίτου Ματθαίου, αρχμ. Ὁ ὁσῖος Νεκτάριος Κεφαλαῖς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 235-236.

³⁶ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. – Ἀθήναι: Βιβλιοπωλεῖον Νεκταρίου Παναγόπουλος, χ.χ. Σ. 5.

³⁷ Ἁγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως τοῦ Θαυματουργοῦ. Ὑποτύπωσις περὶ ἀνθρώπου. Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «Ἁγιος Νεκτάριος», χ.χ. Σ.5.

πείρα της επιχειρηματολογίας που απέκτησε ο Άγιος Νεκτάριος βοήθησε να χρησιμοποιεί κατάλληλα το υλικό από εντελώς διαφορετικά θέματα – από τη θεωρία της εξέλιξης (υποθέτουμε, ότι ο Άγιος έμαθε για τον Δαρβινισμό καθώς και για την κριτική του από τον υφηγητή Σ. Σούγκρα)³⁸, τα δεδομένα της γλωσσολογίας και εθνογραφίας έως την ιστορία του Βυζάντιου και ιστορία του ρωμαιοκαθολικού σχίσματος. Και παρ' όλο που ο Άγιος δεν μπορούσε να ήταν ειδικός στη βιολογία ή στην πολιτική ιστορία, οι συλλογισμοί του διακρίνονται από σχολαστικότητα και βαθιά γνώση του αντικείμενου της συζήτησης.

Επιπλέον, την ακαδημαϊκή μόρφωση, την ικανότητα για μελέτες πάνω σε διάφορους κλάδους της επιστημονικής γνώσης ο Άγιος Νεκτάριος τη θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε πρόσωπο, απασχολούμενο με ποιμαντικό έργο. Στην «Ποιμαντική» του, όπως τονίζει ο Ιω. Κορναράκης, ο Άγιος Νεκτάριος διδάσκει ότι ο ποιμένας της Εκκλησίας «σήμερον... έχει ανάγκη θεολογικών, φιλοσοφικών και έγκυκλοπαιδικών γνώσεων και μάλιστα γνώσεων εκ τής φυσικής επιστήμης...», «προκειμένου να αντιμετώπιξη και να αποκρούη έπιτυχώς κάθε είδους προσβολές, προερχόμενες από έσωτερικούς και έξωτερικούς έχθρους τής Έκκλησίας και να λύνη όλες τις άπορίες διά λόγου πειστικού και φωτιστικού»³⁹. Τί κρύβεται πίσω από την επιθυμία του Αγίου Νεκταρίου να βλέπει τον ποιμένα της Εκκλησίας εξειδικευμένο στις φυσικές επιστήμες; Βεβαίως και το γεγονός ότι υπήρχε μία τέτοια δυνατότητα, γιατί οι φιλοσοφικές σχολές των Πανεπιστημίων που οργανώθηκαν κατά τα Γερμανικά πρότυπα έδιναν στους φοιτητές τους όχι μόνο θεωρητικές, αλλά και βασικές θετικές γνώσεις. Έτσι ήταν τα πράγματα και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στα Ρωσικά Πανεπιστήμια πριν την επανάσταση του 1917. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Φλωρόφσκυ, κατά τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Οδησσού, ήταν στη θέση να γράψει την πτυχιακή εργασία πάνω στο θέμα της ανθρώπινης φυσιολογίας, την οποία ενέκρινε ο ίδιος ο Ι. Παύλοφ⁴⁰.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, στον 19^ο αι. η ιδέα της δυνατότητας απόκτησης των κατάλληλων γνώσεων του φιλοσοφικού κλάδου μόνο από τις πηγές (η αρχή ad fons) παραχωρεί τη θέση της στην αντίληψη της προτεραιότητας της ανώτατης ειδικής μόρφωσης. Δηλαδή, αν κάποτε, για να γνωρίσει κανείς τη φιλοσοφία του Καντίου, έπρεπε να μελετήσει τα έργα του, στην εποχή του Εγγέλου, για να μάθει κανείς το εγελιακό σύστημα, αρκούσε να παρακολουθήσει τα μαθήματα του Εγγέλου. Την επόμενη εποχή κατά την κοινή γνώμη, με εξαιρέσεις βέβαια, αρκούσε να περιοριστεί κανείς στην ακρόαση των ειδικών μαθημάτων για τη φιλοσοφία του Εγγέλου. Γι' αυτό στα διδακτικά εγχειρίδια της εποχής παρατηρείται απήχηση μίας απομάκρυνσης από την αρχή ad fons. Η πίστη στους ερευνητές της προηγούμενης εποχής υπονοούσε τις αναφορές στις δευτερεύουσες

³⁸ Από τα Πρακτικά των Συνεδρίων της Θεολογικής Σχολής για το 1880 έτος γνωρίζουμε για την συζήτηση της συμπεριφοράς του καθηγητή της Ιατρικής Ζώχιου, ο οποίος έφτασε στο σημείο να «έγλεβασε και ύβρισε την Έκκλησίαν». Κατά τον τρόπο του Ζωχιού διαμαρτύρησαν ο Ν. Δαμαλάς και ο Ν. Καλογράς, ενώ ο Παυλίδης, ο Ρώσης και ο Διομήδης Κυριακός έλαβαν πιο επιφυλακτική στάση. Βλ. σχετικά: Μπαλανού Δ.Σ. Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. Σ. 41. Ο Σ. Σούγκρας θεωρούνταν ως πιο συνεπής Αντιδαρβινιστής της Θεολογικής Σχολής. Αυτός εξέδωσε και ογκώδες έργο «Η νεωτάτη του ύλισμοϋ φάσις, ήτοι ό δαρουινισμός και τó ανυπόστατον αυτού» στα 1876.

³⁹ Κορναράκη Ι. Σχόλιο στην Ποιμαντική του Αγίου Νεκταρίου // Άγιος Νεκτάριος: ό πνευματικός, ό εκκλησιαστικός, ό μοναχικός ήγέτης. Πρακτικά Διορθοδόξου Πανεπιστημονικού Θεολογικού Συνεδρίου επί τή έκατοπεντηκονταετηρίδη (1846-1996) από τής γεννήσεως του Αγίου Νεκταρίου. Σ. 244-245.

⁴⁰ Tsemiaev A.V. G.V. Florovskii kak filosof i istorik russkoj mysli (ο Γ.Β. Φλωρόφσκυ ως φιλόσοφος και ιστορικός Ρωσικής σκέψης). – Μ.: IFRAN, 2009. Ρ. 29 (ρωσ.).

εργασίες. Ίχνη τέτοιας πίστης βλέπουμε στα διδακτικά βιβλία και του Αγίου Νεκταρίου και των καθηγητών του⁴¹.

Μία τέτοια πίστη ωστόσο δεν σήμαινε καθόλου την αδιαφορία και περιφρόνηση των πηγών. Ο Άγιος Νεκτάριος έμεινε στην ιστορία ως επιμελητής και εκδότης μίας σειράς χειρογράφων, τα οποία συμπεριλαμβάνουν τις μελέτες του Ε. Βούλγαρη και του Ν. Βάμβα, του Πατριάρχη Μελετίου (Πηγά), το αρχαίο χειρόγραφο της Λειτουργίας του Αποστόλου Μάρκου. Στις «Μελέτες» του ο Άγιος αναφέρεται συνέχεια σε πηγές. Και ο Ν. Δαμαλάς, ως μία από τις αιτίες των λανθασμένων αντιλήψεων των Γερμανών θεολόγων για την Ορθοδοξία, ονομάζει την πίστη στα συγγράμματα ανθρώπων άτιμων και αναξιόπιστων, όπως «ὁ ἀπατεὼν καὶ ἀγύρης Πιτσιπιός», «φαντικὸς καὶ ἄγριος αποστάτης Ἀλλάτιος»⁴² κ.ά.

Έτσι βλέπουμε πως οι ιδρυτές της Ελληνικής Ορθόδοξης θεολογικής εκπαίδευσης εισέφεραν στη διανοητική παράδοση της Θεολογικής Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνών ένα φιλοσοφικό πνεύμα. Η παράδοση αυτή εκδηλώνεται μέσα στις υψηλές απαιτήσεις για την τεκμηρίωση των συλλογισμών, για την περιληπτική γνώση διδασκαλιών των πιο διαφημισμένων φιλοσόφων, για τη σωστή χρήση της ορολογίας τους, για την γενική ευρυμάθεια στους διάφορους κλάδους των θεωρητικών και θετικών επιστημών, για την κατανόηση του πνεύματος της εποχής και των πνευματικών αναζητήσεών της. Από την κυριαρχούσα τότε εκπαιδευτική άποψη οι φιλοσοφικές σπουδές όχι μόνο δεν έβλαπταν τη θεολογική εκπαίδευση, αλλά αντιθέτως οι θεολογικές και φιλοσοφικές σπουδές βρίσκονταν τόσο κοντά, ώστε θεωρούνταν κάποτε ως αναπληρωματικές⁴³. Να δούμε τώρα πώς μπορούμε να αξιολογήσουμε αυτή τη φιλοσοφική επίδραση στη θεολογία του Αγίου Νεκταρίου όπως είναι αντιληπτή από τα συγγράμματά του.

2. Η επίδραση των πανεπιστημιακών σπουδών στο συγγραφικό έργο του Αγίου Νεκταρίου.

Πολλοί από τους ερευνητές του έργου του Αγίου Νεκταρίου – από τον Α. Αλιβιζάτο και Π. Μπρατσιώτη έως τους συγχρόνους Ι. Κορναράκη, Ν. Τζιράκη, πρωτ/ρο Γ. Μαρνέλλο – τονίζουν την ύπαρξη ριζών στις απόψεις του στην Αγιοπατερική παράδοση. Ταυτόχρονα όμως είναι επιφανής η τάση να εκφράζει ο Άγιος τις ιδέες του μέσα στο θεολογικό πλαίσιο του 19^{ου} αιώνα. Αυτός ο τρόπος του θεολογείν έγινε στόχος καυστικής κριτικής των θεολόγων της λεγόμενης Νεοπατερικής Σύνθεσης, την οποία εκπροσωπούσαν π.χ. οι πρωτ/ροι Γ. Φλωρόφσκυ και Ι. Ρωμανίδης. Η περίπτωση του Αγίου Νεκταρίου δείχνει, πως μία καρδιά, πεφωτισμένη με την Χάρη του Αγίου Πνεύματος, χρησιμοποιεί τη σύγχρονη φιλοσοφία για να εκφράζει την Θεϊκή Αποκάλυψη.

Ο Κων/νος Καβάρνος άφησε μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τις φιλοσοφικές προτιμήσεις του Αγίου Νεκταρίου. Έτσι, ο Άγιος Νεκτάριος θεωρεί ως φιλοσοφία κυρίως την αρχαία

---

⁴¹ Θα αναφέρουμε εδώ τα έργα των καθηγητών του Αγίου Νεκταρίου που είναι προσιτά σε μας, όπως την «Ίερὰν Ἱστορίαν» του Ρομπότη, συντμηθείσα από τον Ιω. Μεσολωρά, την «Χριστιανική Κατήχηση» και την «Χριστιανική Ἠθική» του Α. Διομήδους Κυριακού, την «Ποιμαντική» του Ν. Καλογερά. Από την μελέτη του Κ.Ι. Κορναράκη συμπεραίνουμε, ότι το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τη «Χριστιανική Ἠθική» του Ζ. Ρώση.

⁴² Δαμαλά Ν.Μ. Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. Σ. 4.

⁴³ Βλ. α') την περίπτωση του Κ. Κοντογόνη, που δίδασσε αρχικά και στις δύο Σχολές Πανεπιστημίου Αθηνών (Στασινοπούλου Μ.Δ, Σ. 66, 69), β') την πρυτανική λογοδοσία του αρχιμ. Μιχαήλ Αποστολίδη, ο οποίος λέει χαρακτηριστικά: «Πολλοὶ τῶν τῆς θεολογίας σπουδαστῶν... αἰροῦνται μᾶλλον εἰς τὴν τῆς φιλοσοφίας σχολὴν ἐγγράφεσθαι... διὰ τὴν τῶν σχολῶν συγγένειαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν γένοιτο θεολογῶν, ἄμοιρος ὦν φιλοσοφίας τε καὶ φιλολογίας, καὶ πάλιν ὁ τῆς φιλολογίας ἐραστῆς πολλὰ καὶ λίαν περιέργα καὶ λίαν ὠφέλιμα ἐκ τῆς θεολογίας δύναται ἀκοῦσαι καὶ μαθεῖν» (Περσέλη Ε.Π., Σ. 747).

ελληνική φιλοσοφία και ξεχωρίζει τη θεωρία του Πλάτωνα από τους άλλους φιλοσόφους, όσον αφορά τα ερωτήματα της αθανασίας της ψυχής. Όμως όταν ο Άγιος προτείνει τις δικές του αποδείξεις για την αθανασία της ψυχής, απομακρύνεται πολύ από τον Πλάτωνα. Την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ο Άγιος Νεκτάριος τη βλέπει με τα μάτια του Κλήμεντος της Αλεξανδρείας, δηλαδή την αντιλαμβάνεται ως προπαίδια για τη χριστιανική θεολογία. Οι σχέσεις μεταξύ της αληθούς φιλοσοφίας και της αποκαλυπτικής θεολογίας κατά τη γνώμη του είναι απόλυτα αρμονικές⁴⁴. Επίσης ο Καβάρνος απαριθμεί μερικά συγγράμματα του Αγίου, τα οποία μπορούν να θεωρούνται ως φιλοσοφικά και θρησκευτικά, και παρατηρεί ότι τα επιχειρήματά του συμφωνούν με τους στοχασμούς των σύγχρονων προς αυτόν αλλά και μεταγενέστερων φιλοσόφων, όπως ο Κ. Jaspers, R.W. Emerson και W. James⁴⁵.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν μερικές πτυχές της διδασκαλίας και των βιωμάτων του Αγίου, που αφορούν την φιλοσοφία.

α') Ηθική και Αποκάλυψη.

Αξιοσημείωτη είναι η διάκριση που κάνει ο Άγιος Νεκτάριος μεταξύ της χριστιανικής και φιλοσοφικής διδασκαλίας για την ηθικότητα. Ο Άγιος δεν ασκεί κριτική ούτε στην καντιανή καθηκοντολογία, ούτε στην αυτόνομη ηθική καθ' εαυτή. Γράφει όμως, ότι η φιλοσοφική ηθική, η οποία απορρίπτει την εκκλησιαστική εμπειρία της αμαρτίας και της Χάρης, στερείται από τα τελεσφόρα και πρακτικά μέσα με τα οποία ο άνθρωπος καταφέρνει να ζει ηθικώς. Το ηθικόν ιδανικό της φιλοσοφικής ηθικής, κατά τον Άγιο, είναι στην ουσία ένα φάντασμα. Αντιθέτως, η Χριστιανική ηθική προσθέτει τη μέθοδο και τον σκοπό της ηθικής αναγωγής του ανθρώπου, ο οποίος είναι ο Ίδιος ο Χριστός. Διακρίνοντας από τη φιλοσοφική ηθική, η οποία λειτουργεί «ἐμπειρικῶς καὶ ἀναλυτικῶς», η χριστιανική ηθική διδασκαλία «ἐργάζεται... συστηματικῶς καὶ συνθετικῶς»⁴⁶. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Α. Βουρλής, η ηθική παιδεία μέσα στα συγγράμματα του Αγίου Νεκταρίου αποκτά «τον σωτηριολογικόν χαρακτήρα»⁴⁷.

Ούτε ο ορθός λόγος, ούτε η λογικότητα δεν είναι, κατά τον Άγιο Νεκτάριο, κάτι ξένο προς την εκκλησιαστική διδασκαλία. Αντιθέτως, η έλλειψη της λογικότητας, της σύνεσης αποτελεί μια ένδειξη απομάκρυνσης από τη Χριστιανοσύνη. Και για αυτό ο Άγιος πρόθυμα οικειοποιεί τη σύγχρονη ορολογία. Δεν διστάζει ακόμα να δηλώσει, ότι οι πολιτικές αρχές του Ευαγγελίου «θεμελιούνται ἐπὶ τῆς ἰσότητος, τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀδελφότητος»⁴⁸.

Και επιπλέον, παρατηρούμε πως αυτή η σύγχρονη σε αυτόν φιλοσοφική γλώσσα καταφέρνει να μετατραπεί στη γλώσσα της Θείας Αποκάλυψης. Έτσι, περιγράφοντας την απόφασή του να εγκατασταθεί στην Αίγινα, ο Άγιος αναφέρει μία «φωνή ἐντόμουχος» που του λέει ότι ο Άγιος «ἀνέλαβε καθήκοντα εἰς τὴν Αἴγινα»⁴⁹. Το τι ήταν αυτή η μυστική φωνή, ο Άγιος εξηγεί ο ίδιος

---

⁴⁴Cavarnos C. *Modern Greek Philosophers on the Human Soul*. – Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies. P. 57-58. Βλ. επίσης την «Εισαγωγή» του αρχιμ. Ει. Δεληδήμου, Σ. 26-27.

⁴⁵Στον ίδιο. P. 63-64, 67-68.

⁴⁶Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανική Ἠθική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονή Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. Σ. 104.

⁴⁷Βουρλῆ Α.Θ. Σχόλιον εἰς τὴν «Ἠθικὴν» τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου // Ἁγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικὸς, ὁ ἐκκλησιαστικὸς, ὁ μοναχικὸς ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατοπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. Σ. 428.

⁴⁸Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Χριστιανική Ἠθική... Σ. 215.

⁴⁹Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολή 33^η, 21 Δεκεμβρίου 1907 // Τίτου Ματθαίου, αρχιμ. Ὁ ὁσιος Νεκτάριος Κεφαλᾶς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). Σ. 247.

στο βιβλίο του «Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ». Στη δική του θεολογική ορολογία είναι ένας τρόπος της Θείας Αποκάλυψης. Στην ορολογία της Νεοπατερικής Σύνθεσης του π. Ρωμανίδα είναι γνώρισμα της κατάστασης φωτισμού, της χαρισματικής ενέργειας του Αγίου Πνεύματος μέσα στην ανθρώπινη καρδιά. Σημειωτέον ότι για να δείξει στον Άγιο τη μελλοντική πορεία της ζωής του, το Άγιο Πνεύμα «χρησιμοποιεί» όρο σύγχρονης, καντιανής ηθικής – *το καθήκον*.

β') Η πανεπιστημιακή παιδεία ως πνευματικός αγώνας.

Για να αναδείξουμε άλλη μία πτυχή των σχέσεων της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης και της πνευματικής ζωής, την οποία ανακάλυψε ο Άγιος Νεκτάριος, ας απευθυνθούμε στο βιβλίο του «Τὸ Γνωθὶ σ' αὐτόν». Στην «ἐν εἶδει προλόγου» εισαγωγή προς την εργασία αυτή ο Άγιος Νεκτάριος δίνει μία αξιοσημείωτη υπόσχεση. Γράφει ως εξής: «Ὁ ἀναγνώστης μελετῶν τοὺς διαφοροὺς θρησκευτικοὺς καὶ ἠθικοὺς χαρακτήρας, μελετᾷ συγχρόνως καὶ ἑαυτόν, ἐξετάζει ἑαυτόν μετ' ἀκριβείας καὶ καθορᾷ ὡς ἐν κατόπτρῳ τὴν εἰκόνα τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, ἀνακαλύπτει τὰ πάθη αὐτῆς, τὸν χαρακτήρα αὐτῶν, κατανοεῖ τὴν δυσειδειαν αὐτῶν, ἀποστρέφεται αὐτὰ καὶ ἐπιμελεῖται τῆς θεραπείας τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς». Και παρακάτω: «Διὰ τῆς μελέτης ταύτης ὁ ἀναγιγνώσκων ποδηγετούμενος καὶ ἀεὶ μᾶλλον προκόπτων ἐν τῇ ἀρετῇ τελειοῦται καὶ ἀποβαίνει ἀληθῶς εἰκὼν καὶ ὁμοίωμα Θεοῦ»⁵⁰. Δεν είναι συχνό φαινόμενο το βιβλίο, στο οποίο ο συγγραφέας προσπαθεῖ να πείθει τον αναγνώστη, πως εκείνος θα σωθεῖ διαβάζοντας το βιβλίο του! Με την πρώτη ματιά, μία τέτοια δήλωση φαίνεται πολύ απαιτητική. Αλλά ο Άγιος Νεκτάριος ήταν ξένος προς κάθε είδους αυτοπροβολή, καθώς και προς κάθε είδους κερδοσκοπία και δεν υπάρχουν λόγοι να αμφισβητήσουμε ότι πραγματικά πίστευε σ' αυτά που έγραψε. Τότε πρέπει να συμπεραίνουμε, ότι ο Άγιος θεωρούσε τον εαυτό του αρμόδιο να δώσει μία τέτοια υπόσχεση. Αλλά πώς λειτουργεί αυτή η σχέση; Πώς ένας αναγνώστης μελετώντας ένα βιβλίο μπορεί να αλλάξει πνευματικά;

Προφανώς σε αυτήν την περίπτωση ο Άγιος Νεκτάριος θεωρούσε την προσεκτική μελέτη του έργου του ως μία πνευματική εξάσκηση, η οποία σκοπεύει να βοηθήσει στη θεραπεία της ψυχῆς. Τι εννοούσε με τη θεραπεία της ψυχῆς, πολύ ωραία εξηγεί ο πρωτ/ρος Ι. Ρωμανίδης, ακολουθώντας τους Βυζαντινούς Πατέρες της Εκκλησίας. Δηλαδή, η διαδικασία της εκπαίδευσης κατά τον Άγιο Νεκτάριο είναι ένας πνευματικός αγώνας, είναι άθλημα, το οποίο αναλαμβάνει ο νεαρός. Σε αυτήν την αντίληψη για την εκπαίδευση μοιάζουν πολύ οι συλλογισμοί του Αρχιμανδρίτη Γεωργίου (Σχεστούν), ο οποίος θεωρεί την εκμάθηση ως μία μορφή μετάνοιας⁵¹. Σε αυτά τα συμφραζόμενα οι σπουδές σε μία Θεολογική ή Εκκλησιαστική Σχολή είναι ένας ασκητικός αγώνας των νέων, οι οποίοι θα κληθούν αργότερα να γίνουν πνευματικοί ποιμένες.

Με άλλα λόγια, η ορθολογιστική γνώση μπορεί να γίνει όχι μόνο ένα θεάρεστο έργο, αλλά και μία πράξη σωτηρίας, μία εκπλήρωση του θεϊκού θελήματος. Η μελέτη ενός βιβλίου γίνεται ένας τρόπος, με τον οποίο ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του με τον ίδιο τρόπο, όπως και ένας ασκητής στον οποίο αποκαλύπτεται ο Κύριος εν δόξη. Αυτός ο πολύ τολμηρός ισχυρισμός που όπως φαίνεται αποτελεί γέννημα μίας εποχής της ευρείας διάδοσης της ακαδημαϊκής ορθολογι-

⁵⁰Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Ε'. Τὸ Γνωθὶ σ' αὐτόν. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητροπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2011. Σ. 101.

⁵¹Georgii (Shestun), archimandrit. Pravoslavnaia pedagogika (Ἡ Ὀρθόδοξη Παιδαγωγική). – Μ.: PRO-PRESS, 2010.(ρωσ.) Ρ. 50: «Ἐχουμε τάση να θεωρούμε την εκμάθηση ως συχνό φαινόμενο της μετάνοιας, όταν ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την ατέλειά του, την αμάθειά του, και όχι μόνο συνειδητοποιεί, αλλά και επιδιώκει τη μεταμόρφωσή του».

στικής παιδείας, ωστόσο είναι απόλυτα Αγιοπατερικός, και δεν έχει καμία σχέση με τον χαρακτηρισμό της θεολογικής γνώσης ως μεγαλύτερης διανοητικής απόλαυσης, που ανήκει στον Θωμά Ακυνάτη, τον μεγαλύτερο στοχαστή του Δυτικού μεσαιωνικού πολιτισμού⁵².

γ') Τα πνευματικά βιώματα μεταμορφώνουν την ακαδημαϊκή θεολογία.

Η προσεκτική μελέτη του «Γνωθι σ' αυτόν» δημιουργεί μία βαθιά πεποίθηση, ότι ο συγγραφέας έχει βιώσει τις χαρισματικές εμπειρίες της ενοίκησης του Αγίου Πνεύματος στην καρδιά του. Θα δούμε τώρα μερικά παραδείγματα, η επιλογή των οποίων ήταν τυχαία.

Στο έκτο κεφάλαιο του έργου «Περὶ πίστεως» ο Άγιος Νεκτάριος απαριθμεί τα γνωρίσματα της αληθινής πίστης: «α) Ἡ ἀληθῆς πίστις πληροφορεῖ μυστικῶς τὸν πιστεύοντα περὶ τοῦ θεοῦ χαρακτηῖρος τῆς ἑαυτοῦ πίστεως. β) Κατευθύνει τὰ διαβήματα αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας μυστικῶς ποδηγετοῦσα αὐτὸν καὶ διδάσκουσα αὐτὸν ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον. γ) Ἄγει εἰς τὴν μακαριότητα καὶ διδάσκει, ὅτι ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τῇ πρὸς τὸν πλησίον εὐρηται τὸ πλήρωμα τοῦ ἐπιποθουμένου ἀγαθοῦ... ε) Πληροὶ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ ἀγάπης θερμῆς, ἀγάπης ἀφάτου, ἀνεκφράστου, μυστικῆς, ἀπείρου, ἀγνῆς, ἀγίας, ἐκχεομένης καὶ κατακλυζούσης τὰ πάντα καὶ κατακυριευούσης ἐν αὐτῇ. ς) Πληροὶ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ τῶν καρπῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ἡ χαρὰ, ἡ εἰρήνη, ἡ μακροθυμία, ἡ χρηστότης, ἡ ἀγαθοσύνη ἐβραβεύθησαν αὐτῇ ὑπὸ τοῦ ἀγιάσαντος αὐτὴν Ἁγίου Πνεύματος... θ) Ἀγιάζει αὐτὸν καὶ μύρον εὐωδίας ἐπιχέει ἐπ' αὐτὸν καὶ ἀνάγει εἰς τὴν τελειότητα»⁵³. Μπροστά στον αναγνώστη φανερώνεται η μορφή του αγίου ασκητή, ο οποίος παρ' όλα ταύτα, δεν περιφρονεί τους ορθολογιστικούς αναλυτικούς συλλογισμούς, διακρίνοντας καινούργιες αποχρώσεις στα χαρισματικά βιώματα που έζησε.

Το κεφάλαιο «Περὶ ἀγάπης» τελειώνει με την παράγραφο «Περὶ ἐλλάμψεως», όπου αναφέρονται παραπομπές του Νικηφόρου Καλλίστου και του οσίου Ιωάννη της Κλίμακος. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνεται ο αντινομισμός «ἔλλαμψις ἐστὶν ἄρρητος ἐνέργεια, νοουμένη ἀγνώστως, καὶ ὀρωμένη ἀοράτως»⁵⁴. Αυτός ο αντινομισμός, που προέρχεται από τη θεολογία του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, έχει οριστική σημασία όχι μόνο στα συγγράμματα των ιδρυτών της Νεοπατερικής σύνθεσης, αλλά και χρησιμοποιείται από τους πιο μεγάλους εκπροσώπους της ρωσικής θρησκευτικής φιλοσοφίας, όπως ο π. P. Florenskiy και ο A.F. Losev. Είναι γνωστό, ότι ο Ρωμανίδης κατανοεί τον αντινομισμό ως μία πτυχή της αποφαιτικής θεολογίας στην αγιοπατερική έννοια⁵⁵.

Μπροστά από αυτήν την παράγραφο υπάρχει μία άλλη, «Περὶ δεισδαιμονίας». Εδώ ο Άγιος Νεκτάριος στην ουσία προλαβαίνει τους στοχασμούς του πρωτ/ρου Ι. Ρωμανίδη πάνω σε αυτό το θέμα: «Ὁ δεισιδαίμων ἔχει ἐσκοτισμένον τὸν νοῦν καὶ συγκεχυμένην τὴν διάνοιαν... Ὁ δεισιδαίμων πάσχει θρησκευτικὴν καταδίωξιν καὶ ἀσθενεῖ ψυχικῶς»⁵⁶. Για τον πρωτ/ρο Ι. Ρωμανίδη η δεισδαιμονία, δεισδαιμονική θρησκευτικότητα είναι ιδιότητα ενός ανθρώπου ο οποίος δεν

⁵² Thomas Aquinas. Summa theologiae. Vol. 1. Questiones 1-64. – M.: Izdanie Savina S.A., 2006. P. 117 (ρωσ., λατ.): Cumenim ultima hominis beatitudo in altissima eius operatione consistat, quae est operatum intellectus, si nunquam essentiam Dei videre potest intellectus creatus, vel nunquam beatitudinem obtinebit, vel in alio eius beatitudo consistet quam in Deo.

⁵³ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Τὸ Γνωθι σ' αὐτόν. Σ. 113.

⁵⁴ Στον ἴδιο, Σ. 188.

⁵⁵ Βλ.: Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερική Θεολογία. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Παρακαταθήκη, 2004. Σ. 87-88.

⁵⁶ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Τὸ Γνωθι σ' αὐτόν. Σ. 188-189.

έχει καθαρίσει την καρδιά του από τα πάθη και δεν έχει φτάσει σε κατάσταση φωτισμού, ο οποίος βάζει μπροστά του ψεύτικους σκοπούς⁵⁷.

Τέτοιου είδους παραδείγματα εύκολα μπορεί να βρει κανείς και στα άλλα συγγράμματα του Αγίου. Με αυτόν τον τρόπο στην «Ορθόδοξο Ἱερὰ Κατήχησιν» ο Άγιος αλλάζει τη συνήθη παρουσίαση των επιχειρημάτων της θειικής ύπαρξης. Αρχικά απαριθμεί τα γνωστά επιχειρήματα, το ανθρωπολογικό, το οντολογικό, το κοσμολογικό, το τελεολογικό, το ηθικό, το ιστορικό και μετά προσθέτει το επιχειρήμα που ονομάζει θρησκευτικό. Ο Άγιος Νεκτάριος παρουσιάζει αυτό ως απόδειξη από την υπερφυσική Θεϊκή Αποκάλυψη. Το ορίζει ως «πειστικὸν λογικὸν συμπέρασμα τὸ ἐξαγόμενον ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μυστικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ πιστεύοντι αὐτῷ»⁵⁸. Αυτός που αξιώθηκε αυτή τη «μυστική αποκάλυψη», λαμβάνει τα χαρίσματα και τους καρπούς του Αγίου Πνεύματος και πληροφορείται μέσα στην ψυχή του για την ύπαρξη του Θεού. Ένα ακόμα αποτέλεσμα αυτής της αποκάλυψης αποτελεί ο *φωτισμός της διάνοιας* – μία πολύ χαρακτηριστική αγιοπατερική έκφραση⁵⁹.

δ') Οι τρόποι της Αποκάλυψης και η κατάσταση φωτισμού.

Είναι πιθανόν, ότι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα θεωρητικής δράσης του Αγίου Νεκταρίου είναι η διδασκαλία του για τους τρόπους της Θεϊκής Αποκάλυψης. Διακρίνει τρεις τρόπους, με τους οποίους πραγματοποιείται η Αποκάλυψη. Ο πρώτος, έμμεσος, είναι το θαύμα, το οποίο εκτελείται στα αντικείμενα του κτιστού κόσμου και βεβαιώνεται με τα αισθητήρια όργανα. «Διὰ μὲν τῶν θαυμάτων ὁ Θεὸς οἶονεῖ παρορμᾶ τὸν λογικὸν ἄνθρωπον εἰς ἐπίγνωσιν τῆς θείας Αὐτοῦ οὐσίας, τοῦ θείου Αὐτοῦ θελήματος καὶ ἐπιστροφὴν πρὸς αὐτόν· διότι ἐν Αὐτῷ εὗρηται ἡ τελείωσις, δι' ἣν οὗτος προωρίσθη»⁶⁰. Ο δεύτερος, άμεσος, είναι η έμπνευσις ή θεοπνευστία. «Διὰ τῆς θεοπνευστίας ἐμφανίζεται ὁ Θεὸς τῷ ἐκλεκτῷ Αὐτοῦ καὶ προσομιλεῖ αὐτῷ, ὡς διαλέγεται τις πρὸς τὸν ἴδιον φίλον»⁶¹. Η σύγκριση των δύο τρόπων δείχνει, ότι τα θαύματα είναι «άτελεστέρα μορφή» της Αποκάλυψης σχετικά με τη θεοπνευστία, «ή τους τελείους διαφωτίζουσα». «Όταν ή άτέλεια τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτήσῃ τὴν θείαν βοήθειαν», ξεκινούν να ενεργούν άλλοι, λιγότερο συνηθισμένοι νόμοι της φύσης και αυτές οι ενέργειες γίνονται αντιληπτές από τους ανθρώπους ως θαύματα.

Υπάρχει όμως και τρίτος τρόπος Αποκάλυψης, που συμβαίνει όταν ο άνθρωπος «προσοικειούται» στον Θεό. Με αυτήν την προσοικείωση αυτός «καθωρᾶ ἐν πνεύματι τὸν Θεόν» και αισθάνεται μέσα του την ενοίκηση του Θεού. «Ἡ προσοικείωσις αὕτη κατορθοῦται διὰ τῆς ὀρθῆς γνώσεως τοῦ θείου θελήματος καὶ τῆς ἐκπλήρωσεως αὐτοῦ. Ὁ ὀρθῶς γινώσκων τὸ θεῖον καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ, καὶ παντὶ σθένει τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ ἐπιζητῶν κατορθοῖ τῇ θείᾳ ἀρωγῇ ἀπαλλαγῇ τῶν χαμαιπετῶν καὶ χαμαιζήλων, ἀνυψωθῆ εἰς ὑψηλότεραν σφαῖραν, προσοικειωθῆ τὸ θεῖον· γίνεται δὲ ἡ προσοικείωσις διὰ τῆς προσεγγίσεως καὶ ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μετὰ τοῦ θείου λόγου. Ἡ ἐπικοινωνία δὲ αὕτη λαμβάνει χώραν διὰ τῆς συναισθήσεως, ἐν ἣ συγκορυφοῦται ἡ γνῶσις, τὸ αἶσθημα καὶ ἡ βούλησις· διὰ τῆς συγκορυφώσεως ταύτης ὁ ἄνθρωπος

⁵⁷ Βλ.: «Ο ἄνθρωπος μετὰ τὴν πτώση του – έσκοτισμένος ὅπως εἶναι κατὰ φύσιν – μᾶλλον, παρὰ φύσιν— ρέπει πρὸς τὴν δεισιδαιμονία». Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερική Θεολογία. Σ. 44.

⁵⁸ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Ὁρθόδοξος Ἱερὰ Κατήχησις. – Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οἶκος Βας. Ρηγόπουλου, 2001. Σ. 40.

⁵⁹ Στον ίδιο.

⁶⁰ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Σ. 35-36.

⁶¹ Στον ίδιο.

άνυψοῦται ὑπεράνω τῆς σφαίρας, ἐν ἧ μόνον ἀφηρημένην ἔννοιαν ἔχει τοῦ Θεοῦ και φθάνει εἰς ἑτέραν σφαῖραν, ὅπου χωρὶς πλέον ἐπιπροσθῶσι τὰ καθέκαστα ὄντα, ἀπαντᾷ ἀμέσως αὐτὸν τὸν Θεὸν, αὐτὸν τὸν θεῖον λόγον, ἐν ᾧ ὑπάρχουσι συλλήβδην ἅπασαι αἱ θεῖαι ἰδέαι καὶ ἡ δύναμις τοῦ πραγματοποιεῖν αὐτὰς καὶ προάγειν εἰς ἄμεσον πραγματικὴν κοινωνίαν μετ' Αὐτοῦ καὶ ἐνωτίζεται τὴν φωνὴν Αὐτοῦ»⁶². Τέτοιου εἴδους Θεία Ἀποκάλυψη μπορεῖ να ονομαστεῖ υποκειμενικὴ και διαρκής.

Ἡ ἀνάλυση των τριῶν τρόπων Ἀποκάλυψης βοηθάει στην κατανόηση της μεθόδου της ταξινόμησης, που εφαρμόζει ὁ Ἅγιος Νεκτάριος, χωρίζοντας το αντικείμενο της μελέτης του σε διάφορες υποκατηγορίες. Ὅμως ταυτόχρονα ἐδῶ παρατηρεῖται και ἡ διαίρεση στους τύπους, ἐπειδὴ οἱ τρόποι της Ἀποκάλυψης σχηματίζουν τὴν ιεραρχικὴ σειρά με τὸ κριτήριό της τελειότητας: τὸ θαῦμα εἶναι ἡ πιο ατελής μορφή, ἡ θεοπνευστία εἶναι πιο τέλεια μορφή σχετικά με τὸ θαῦμα και ἡ προσοικειώση εἶναι ἡ πιο τέλεια μορφή ἀπ' ὅλες. Πιθανολογοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ τυπολογία εἶναι ἀποτέλεσμα μίας δημιουργικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νεκτάριο της πρωταρχικῆς υποδιαίρεσης τοῦ ὀρου *ὑπερφυσικῆς Ἀποκάλυψης*, ὁ ὁποῖος περιείχε τὸ *θαῦμα* και τὴν *Ἱερὰ Παράδοση* (μαζὶ με τὴν Ἀγία Γραφή). Ἐχοντας ὑπόψη τὰ δικά του πνευματικὰ βιώματα, ὁ Ἅγιος Νεκτάριος βρίσκει αὐτὴν τὴν ταξινόμηση ἐλλιπὴ και εἰσάγει τὸν ὀρο *προσοικειώση* ὡς μίᾳ ξεχωριστῆ μορφή της Ἀποκάλυψης. Ἡ προσοικειώση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἐνέργεια της Θείας Χάρης μέσα στην ἀνθρώπινη καρδιά, δηλαδή, ἀποτελεῖ μίᾳ ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔφτασε στην κατάσταση τοῦ φωτισμοῦ. Αὐτὴ ἡ τυπολογία, *θαῦμα – θεοπνευστία – προσοικειώση* ἐνδέχεται να συμφωνεῖ με τὴν τυπολογία των πνευματικῶν καταστάσεων θεάρεστου ἀνθρώπου, που περιγράφεται στα Ἀρεοπαγειακὰ και ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἰ. Ρωμανίδη ὡς *κάθαρση – φωτισμός – θέωση*.

ε') Ἡ παγκόσμια σημασία της Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας και τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικὰ.

Ἀς μείνουμε σε ἄλλη μίᾳ πτυχή του συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἀγίου Νεκταρίου, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ γνώμη μας, μπορεῖ να κατανοηθεῖ σωστὰ ἀποκλειστικὰ στο πλαίσιο των ἰδιοτήτων της πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσής του. Ὑπάρχει διαφορά στην ἀντίληψη των Ἑλλήνων και ξένων ἀναγνωστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγίου «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὡς προπαίδειας εἰς τὸν Χριστιανισμόν». Ἐννοοῦμε τις παρακάτω φράσεις: «Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀληθῶς κτῆμα τοῦ Ἑλλήνου· διαδιδόμενη ἀνὰ τὰ ἔθνη προσηλυτίζει αὐτὰ και καθιστᾷ αὐτὰ ἑλληνικά, οὐδέποτε δὲ παύεται οὔσα ἑλληνικὴ· οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς, οἱ ὀμιληταὶ αὐτῆς, ἀποβαλόντες τὸ ξένον και βάρβαρον, περιβάλλονται τὸ ἑλληνικὸν και τὴν εὐγένειαν· ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία προὐρίσται ἵνα καταστήσῃ τοὺς πάντας Ἑλληνας»⁶³. «Ναί, ὁ Ἑλλήν ἐγεννήθη κατὰ θεῖαν πρόνοιαν διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος· τοῦτο τὸ ἔργον ἐκλήρωθη αὐτῷ· αὐτὴ ἦν ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ· αὐτὴ ἡ κλήσις αὐτοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσιν»⁶⁴. «Ἐνῶ ὅλα τὰ ἔθνη τὰ ἐμφανισθέντα ἐπὶ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς ἦλθον και παρήλθον, μόνον τὸ ἑλληνικὸν ἔμεινε ὡς πρόσωπον δρῶν ἐπὶ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνθρωπότης δεῖται αἰώνων διδασκάλων»⁶⁵. «Ὁ Θεὸς ἐν τῇ θεῖᾳ αὐτοῦ πρόνοιᾳ διέπλασεν αὐτῷ ὀφθαλμὸν τοῦ σώματος τοῦ συγκροτουμένου ὑφ' ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος· ὡς ὀργανον τοιοῦτον ἐν τῷ σώματι τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Ἑλλήν ἐκλήθη ἵνα ἐργασθῆ και ἐν

⁶² Στον ἴδιο.

⁶³ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπαντα, Τόμος Η'. Ἱερῶν και φιλοσοφικῶν λογίωνθησάρισμα. Β'. - Ἀθήναι: Ἱερὰ Μητρόπολις Ἰδρύμας, Σπετσῶν και Αἰγίνης, Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίας Τριάδος (Ἀγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2014. Σ. 12.

⁶⁴ Στον ἴδιο, Σ. 12-13.

⁶⁵ Στον ἴδιο, Σ. 13.

τῷ ἔργῳ τῆς ἀναγεννήσεως»⁶⁶. «Ὁ Ἕλλην γνωρίσας τίς εἶναι καὶ τίς ὀφείλει νὰ ἀποβῆ, σκοπὸν ἔθετο τὴν ἑαυτοῦ τελείωσιν· ἐγένετο ἐραστής τοῦ πνεύματος καὶ ἐδημιούργησε κόσμον πνευματικόν, ἐν ᾧ ἤθελε νὰ ζῆ. Ἡ γυνῶσις τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἡ ἔμφυτος πρὸς τὸν πλήσιον ἀγάπη ἀνέπτυξεν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἕλληνοσ τὸν πόθον τῆς αὐτομεταδόσεως, καὶ ὁ Ἕλλην ἀπέβη διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος· ὁ Ἕλλην ἐζήτησε νὰ ἀφομοιώσῃ τοὺς πάντας πρὸς ἑαυτὸν· ὁ Ἕλλην δὲν ἐγεννήθη κατακτητῆς τοῦ σώματος, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος, δὲν ἐζήτησε δούλους ἀλλ' ἐλευθέρους. Τοῦτο ἠγάπησε καὶ ἡ θεία αὕτη ἀγάπη ἐγένετο τὸ ἐλατήριον ὄλων τῶν ὁρμῶν του· αὕτη ἐμόρφωσε καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτήρα, ὅστις διέμεινεν ἀναλλοίωτος»⁶⁷.

Φαίνεται πως για να καταλάβει κανείς σωστά τη σκέψη του Αγίου, πρέπει να απομακρυνθεί από τις έννοιες του πατριωτισμού ή, αντιθέτως, της εθνικής υπεροχής. Η προέλευση αυτών των απόψεων πρέπει να αναζητείται και πάλι στη φιλοσοφική βάση των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο 19^{ος} αιώνας για τη Γερμανία είναι εποχή μίας αναγέννησης του ενδιαφέροντος για την αρχαία φιλοσοφία. Έχει ήδη αναφερθεί ότι ο Αριστοτέλης και ο Πλάτωνας, ως στοχαστές στις φιλοσοφικές σχολές της Γερμανίας, ήταν πιο δημοφιλείς ακόμα και από τον Κάντιο και τον Έγκελο. Γι' αυτό ο θαυμασμός για την ελληνική αρχαιότητα ήταν το κοινό γνώρισμα της εποχής. Η ίδια αναγέννηση του Ελληνικού κράτους θεωρούνταν συχνά στα συμφραζόμενα της διαδοχής από την Αρχαία Ελλάδα. Θα σημειώσουμε επίσης, ότι μερικά χαρακτηριστικά του Ελληνικού έθνους στην ομιλία αυτή μοιάζουν προς εκείνα του Γερμανικού έθνους, που συναντιούνται στα συγγράμματα των εκπροσώπων της γερμανικής φιλοσοφίας, όπως η έντονη πνευματική ζωή ως αντίβαρο προς την πολιτική ασυνδεσία.

Συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Άγιος Νεκτάριος υιοθετεί τις αντιλήψεις περί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας των Γερμανών φιλοσόφων του 19^{ου} αι. Μία τέτοια αντιμετώπιση που υπονοεί τη μεταφορά των χαρακτηριστικών του γερμανικού έθνους στο ελληνικό, δεν μπορούσε να διαμορφωθεί χωρίς τις επιρροές των καθηγητών του, που παρακολουθούσαν διαλέξεις των διαδόχων των κλασικών εκπροσώπων της Γερμανικής φιλοσοφίας. Αρκεί να μνημονεύσουμε, ότι και ο F. Ueberweg, όπως και ο A. Schwegler, οι οποίοι επηρέασαν τον Α. Διομήδη Κυριακό, άφησαν συγγράμματα στον κλάδο της ιστορίας της φιλοσοφίας, που περιείχαν εκτός από άλλα στοιχεία και τις μελέτες πάνω στα ζητήματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η αντίληψη του ελληνικού λαού ως διδάσκαλου της ανθρωπότητας, προφανώς, έχει γερμανικές ρίζες, και ο απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών την αναπαράγει απόλυτα ειλικρινά, γιατί, όπως και οι καθηγητές του, ο Άγιος Νεκτάριος πιστεύει ότι αποτελεί κοινή γνώμη των Γερμανών διανοούμενων και – λόγω της επιρροής της γερμανικής επιστήμης στην Ευρώπη του 19^{ου} αι. – των Ευρωπαίων και της ανθρωπότητας γενικά.

Εμμέσως αυτήν την εξάρτηση των αντιλήψεων του Αγίου Νεκταρίου για τον Ελληνισμό από τη Γερμανική, και πρωτίστως Εγγελιανή ιστοριοσοφία, επιβεβαιώνει το έργο του «Περὶ Μεσαίωνος καὶ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ», όπου ο Άγιος τονίζει ιδιαίτερα τα πνευματικά επιτεύγματα του Βυζάντιου από τον 6^ο έως τον 9^ο αιώνα⁶⁸. Γιατί η απομαύρωση της βυζαντινής ιστορίας από τους ξένους ιστορικούς (τους οπαδούς του Gibbon) κάλυψε ακριβώς αυτή την περίοδο; Ίσως επειδή το Εγγελιανό ταξίδι του «Παγκόσμιου Πνεύματος» στην Ευρώπη χαρακτηρίζεται με την α-

⁶⁶ Στον ίδιο.

⁶⁷ Στον ίδιο, Σ. 15.

⁶⁸ Νεκταρίου (Κεφαλαῖα), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Περὶ τοῦ Μεσαίωνος καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ – Ἀθῆναι: Ἐκδόσεις «Πέλασγος», 1994. Σ. 7-8.

ναχώρηση από το Ελλαδικό έδαφος ακριβώς τον 6^ο αιώνα. Και για ποιο λόγο ο Άγιος υπερασπίζεται το Βυζάντιο; Γιατί ένιωθε τη βαθιά διαδοχή του σύγχρονου Ελληνισμού με την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μία διαδοχή, που αποκαλυπτόταν ως αναγνώριση της δικής του, της Ορθόδοξης πίστης μέσα στα έργα των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας και των άλλων συγγραφέων του Βυζαντινού Μεσαίωνα.

«Στή γλώσσα αποκαλύπτεται ή γνησιότητα ή ή άλλοτρίωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τῆς χαρακτηρήρα»⁶⁹, αφοριστικά παρατήρησε ο Χ. Γιανναράς. Υπάρχει όμως ανάγκη να κατανοούμε αυτά τα λόγια του κυριολεκτικά; Η γλώσσα του Αγίου Νεκταρίου αποτελεί μία προσπάθεια έκφρασης της γνήσιας εκκλησιαστικής και χαρισματικής εμπειρίας με φιλοσοφικούς και θεολογικούς όρους της σύγχρονης γι' αυτόν εποχής. Ναι μεν, δεν ομιλεί ο Άγιος για τον αποφατισμό όπως ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης ή ο Μάξιμος ο Ομολογητής. Αλλά μιλάει -- στη γλώσσα Αποφατικής θεολογίας, όταν γράφει πως η αληθής πίστη «πληροῖ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ ἀγάπης θερμῆς, ἀγάπης ἀφάτου, ἀνεκφράστου, μυστικῆς». Ναι μεν δεν χρησιμοποιεί ο Άγιος Νεκτάριος τη διάκριση της ουσίας και ενέργειας του Γρηγορίου Παλαμά, αλλά όμως, αναφερόμενος με δέος στα έργα του σε άλλες περιπτώσεις, μιλάει για τη Χάρη ως για τη Θεία Αγάπη. Όποια πλευρά αυτής της καταπληκτικής με την πνευματική της ομορφιά προσωπικότητας και αν πάρουμε, παντού θα δούμε τη βαθιά εκκλησιαστικότητά της. Ο Άγιος Νεκτάριος είναι γνήσιος διάδοχος της αγιοπατερικής παράδοσης.

3. Συμπέρασμα.

Ο Άγιος Νεκτάριος μέσα στην Ποιμαντική του αναφέρει μερικούς λόγους για τους οποίους ένας Επίσκοπος, δηλαδή, ο πνευματικός ποιμένας, οφείλει να αποκτήσει τη θεολογική παιδεία. Ο πρώτος λόγος είναι η αναγωγή του ποιμνίου του στην τελειότητα ως σκοπός της δράσης του. Αλλά τον ίδιο σκοπό στις διαστάσεις της Εκκλησίας βάζει και η θεολογία, «δι' ἃ καὶ εἰς ἓν ὄλον σύστημα ἤχθη, καὶ ἐπιστήμην ἰδίαν ἀπετέλεσεν· ἐὰν μὴ σκοπὸν τοιοῦτον προτίθετο ἡ θεολογία, ἄσκοπος θὰ ἦτο ἡ συστηματοποίησις καὶ εἰς ἰδίαν ἐπιστήμην ἀγωγή ταύτης»⁷⁰. Ο δεύτερος λόγος είναι η υποχρέωσή του να δίνει λόγο για το περιεχόμενο της πίστης. Η ευκρίνεια της χριστιανικής συνείδησης είναι αποτέλεσμα θεολογικής παιδείας, η οποία συνεισφέρει στη μεταβολή του «σκοτεινού αίσθηματος εἰς ἔννοιαν καθαρὰν». Ο τρίτος και ο τέταρτος λόγος αναζητούν την αύξηση ποιμαντικού κύρους του ποιμένα μέσα στο ποίμνιό του. Ο τελευταίος λόγος είναι και πιο σοβαρός: ο επίσκοπος πρέπει μέσω των θεολογικών του γνώσεων να διαφυλάξει την αλήθεια, τη λατρεία και την Ιερά Παράδοση γενικά της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας.

Η σκέψη του Αγίου είναι δοκιμασμένη και μελετημένη. Ο Άγιος Νεκτάριος ήταν πεπεισμένος υπέρμαχος της αναγκαιότητας της επιστημονικής θεολογικής εκπαίδευσης του κλήρου. Η δική του γνώμη για το όφελος της θεολογικής παιδείας για τον ίδιο είναι θετικότερη. Στην δική του περίπτωση παρατηρεί κανείς το δίκιο του καθηγητή Δ. Μπαλανού, ο οποίος έγραψε: «εἶναι δὲ πολὺ προτιμότερον ὁ μέλλον λειτουργὸς καὶ διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας νὰ λαμβάνη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐπιγνωσιν ἀληθῆ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῆς, ὡς καὶ νὰ γνωρίζη πῶς ἔχει ἡ κοινωνία ἐν ἧ θὰ δράσῃ, τίνες αἱ ἀντιλήψεις αὐτῆς, παρὰ ἐγκεκλεισμένος ἐν περιβόλῳ

⁶⁹ Γιανναρά Χ. Ορθοδοξία καὶ Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα. Σ. 316.

⁷⁰ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Ποιμαντική. – Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οἶκος Βασιλ. Ρηγόπουλου, 1974. Σ. 120-121.

σχολῆς, ἐν ἧ τῶ παρίστανται τὰ πράγματα ἄλλως ἢ ὅπως ἔχουσιν ἐν τῇ πραγματικότητι, νὰ ἐξέλθῃ αὐτῆς ἀνίδεος τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν προβλημάτων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, ἀνέτοιμος νὰ ἀμυνθῇ καὶ νὰ πολεμήσῃ»⁷¹. Σπουδάζοντας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστήμιου Αθηνών, ο Ἅγιος Νεκτάριος απέκτησε ὄχι μόνο ἐγκυκλοπαιδική μόρφωση, πείρα τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, βαθιές γνώσεις συγχρόνων ἐπιτεύξεων στον κλάδο τῆς θεολογίας καὶ ἄλλων ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Βρήκε ἐπίσης τὴ θέση του μέσα στην πανευρωπαϊκὴ διανοητικὴ παράδοση, στηριζόμενος πάνω στον ευρὺ κύκλο προκατόχων καὶ ἀνοίγοντας με τὰ ἔργα του νέες προοπτικὲς στους μεταγενέστερους.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ σπουδές στο Πανεπιστήμιο καὶ ἡ συμμετοχὴ στη γερμανικὴ διανοητικὴ παράδοση δὲν ἐμπόδισαν τὸν Ἅγιο Νεκτάριο νὰ γίνῃ φωτισμένος – στην ἀγιοπατερικὴ ἔννοια – ἄνθρωπος, δηλαδή νὰ ἀποκτήσῃ τὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ Ὅποιο ὀδηγεῖ στην πᾶσα ἀλήθεια. «Αὐτὸ τὸ αἶσθημα, – γράφει ἐμπνευσμένα ὁ πρωτ/ρος Γεώργιος Μαρνέλλος, – αὐτὴν τὴ φλόγα, αὐτὴν τὴν ἐμπνευστικὴ δύναμη ἀναμφίβολα βίωνε στο νοῦ καὶ στην καρδιά του ὁ ἀσκητὴς Ἅγιος Νεκτάριος μέσα στο κελί του μπροστὰ στην Ἁγία Τράπεζα, ἢ στην διδασκαλικὴ ἐδρα με τὸ ἴδιο σκίρτημα, ὅπως τὸ βίωναν ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης»⁷².

Στις σπουδές τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν μεγάλο, ἀν καὶ ἔμμεσο ρόλο ἐπαιξε ἡ φιλοσοφία. Καὶ ἐνῶ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ σκοποὶ τῆς ἀγίας τοῦ ψυχῆς εἶχαν τάση πρὸς τὴ θεολογία, αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ βάση δὲν τὸν ἐμπόδισε καθόλου νὰ γίνῃ θεολόγος. Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος ἐπανελάβε τὸν ἀγῶνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐκφράζοντας με τὴ βοήθεια τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν ὀρων τὴ Θεία Ἀποκάλυψη, συμμετοχὸς τῆς ὁποίας ἀξιῴθηκε νὰ γίνῃ. Καὶ γιὰ αὐτὸ πολὺ σωστά ὁ Κ. Καβάρνος τὸν χαρακτήρισε ὡς θεολόγο-φιλόσοφο⁷³.

Πηγές καὶ βιβλιογραφία.

A) Πηγές.

1. Ἁγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως τοῦ Θαυματουργοῦ. Ὑποτύπωσις περὶ ἀνθρώπου. Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «Ἅγιος Νικόδημος», χ.χ. 180 σ.
2. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Ὁρθόδοξος Ἱερᾶ Κατήχησις. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασιλ. Πηγάδου, 2001. 264 σ.
3. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Περὶ τοῦ Μεσαίωνα καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. – Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «Πέλασγος», 1994.
4. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Ποιμαντικὴ. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασιλ. Πηγάδου, 1974. 269 σ.
5. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερὰ Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. 491 σ.

⁷¹ Μπαλανοῦ Δ.Σ. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Σ. 44.

⁷² Μαρνέλλου Γ.Ε., πρωτ/ρου. Sviatoj Nektarij Eginiskij, Mitropolit Pentapol'skij (1846-1920), svidetel' i tolkovatel' otkrovenija Troichnogo Boga v mire (ῥως.) (Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846-1920), Μάρτυς καὶ Ἑρμηνευτὴς τῆς Ἀποκάλυψης Τριαδικοῦ Θεοῦ στον κόσμον) // Το «Ἑπεῶν» Ρόδον τὸ Ἀμαραντον. Gornitsa Neuvriadajemogo Ts veta. – Samara: Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Ὁρθόδοξης Θεολογίας καὶ Πολιτισμοῦ, Κρήτη, 2015. № 1 (1). Σ. 35.

⁷³ Cavarnos C. Modern Greek Philosophers on the Human Soul. P. 57.

6. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Ε'. Τὸ Γνωθὶ σ' αὐτόν. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2011. 557 σ.
  7. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος ΣΤ'. Μελέται περὶ Ἐκκλησίας, Ἱερᾶς Παραδόσεως, Θεῶν Μυστηρίων καὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2012. 379 σ.
  8. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Η'. Ἱερῶν καὶ φιλοσοφικῶν λογίων θησαυρισμα. Β'. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2014. 534 σ.
  9. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολές στην Αἴγινα // Τίτου Ματθαϊάκη, ἀρχιμ. Ὁ ὄσιος Νεκτάριος Κεφαλαῖς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 193-252.
  10. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. – Ἀθήναι: Βιβλιοπολεῖον Νεκτάριος Παναγόπουλος, χ.χ. 175 σ.
  11. Thomas Aquinatus. Summa theologiae. Vol. 1. Questiones 1-64. – Μ.: Izdanie Savina S.A., 2006. 814 σ. (ρωσ., λατ.)
- B) Βοηθήματα.
12. Βουρλῆ Α.Θ. Σχόλιον εἰς τὴν «Ἠθικὴν» τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου // Ἅγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικός, ὁ ἐκκλησιαστικός, μοναχικός ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιόνιδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 387-429.
  13. Γιανναρά Χ. Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ελλάδα. – Ἀθήναι: Ἐκδόσεις Δόμος, 1999. 505 σ.
  14. Δαμαλαῖ Ν.Μ. Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. – Λειψία: Τύπος Ὁθωνος Βιγάνδου, 1865. 204 σ.
  15. Δημητρακόπουλου Σ.Γ. Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως. Ἡ πρώτη ἁγία Μορφή τῶν καιρῶν μας. Ἱστορικὴ βιογραφία, βασισμένη σε αὐθεντικὰς πηγὰς. – Ἀθήναι, 2014. 397 σ.
  16. Εἰρηναίου (Δελιδήμου), Ἀρχιμ. Γενικὴ Εἰσαγωγή // Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Α'. Αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Β'. Μελέτη περὶ τῶν Ἁγίων Εἰκόνων. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Μαρίας Β. Ρηγόπουλου, 2014., Σ. 5-35.
  17. Καρμῖρη Ι.Ν. Ρώσης Ζ. ΘΗΕ, τ. 10 β. Στ. 973-976.
  18. Κοντογιάννη Σ.Δ. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τῇ 150ετηρίδῃ (1837-1987). – Ἀθήναι, 1987, 59 σ.
  19. Κορναράκη Ἰ. Σχόλιο στὴν Ποιμαντικὴ τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου // Ἅγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικός, ὁ ἐκκλησιαστικός, ὁ μοναχικός ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιόνιδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 233-247.
  20. Κορναράκη Κ.Ι. Προλεγόμενα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Κεφαλαῖ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς σκέψεως κατὰ τὸν 19^ο αἰ. // Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. Σ. 7-96.
  21. Μαρνέλλου Γ.Ε., πρωτ/ρου. Sviatoj Nektarij Eginiskij, Mitropolit Pentapol'skij (1846-1920), svidetel' itolkovatel' otkrovenija Troichnogo Bogavnire (ρωσ.)(Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846-1920), Μάρτυς καὶ Ἑρμηνευτὴς τῆς Ἀποκάλυψης Τριαδικοῦ Θεοῦ στὸν κόσμῳ) // Το «Ὑπερῶν» Ρόδον τὸ Ἀμαραντον. Gornitsa Neuviadajemogo Tsveta. – Samara:

- Εκδόσεις του Ινστιτούτου Ελληνικής Γλώσσας, Ορθόδοξης Θεολογίας και Πολιτισμού, Κρήτη, 2015. № 1 (1). Σ. 19-40.
22. Μεταλληνοῦ Γ.Δ., πρωτ/ρου. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἑλληνικῆς καὶ γερμανικῆς θεολογίας τὸν ΙΘ' αἰώνα. Ε.Θ.Σ.Π.Α., τόμος ΚΗ', Σ. 491-493.
23. Μπαλανοῦ Δ.Σ. Ἐκατονταετηρίς Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Α'. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. – Ἀθήναι: Τύποις «Πυρσοῦ» Α.Ε., 1937. 47 σ.
24. Μπρατσιῶτου Π.Ι. Ὁ Πενταπόλεως Νεκτάριος ὡς λόγιος Ἱεράρχης // Τίτου Ματθαϊάκη, Ἀρχιμ. Ὁ Ὅσιος Νεκτάριος Κεφαλαῖς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 -1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 103.
25. Παπαδοπούλου Χ. Ἡ δράσις τοῦ Α. Διομήδους Κυριακοῦ // Ἀναστάσιος Διομ. Κυριακός. 1866-1914. χ.τ.: Τύποις Σ.Κ. Βλάστου, 1915. 31 σ.
26. Περσέλη Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχὲς τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Θεολογία, 1992, τ. ΞΓ'. Σ. 735-791.
27. Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερικὴ Θεολογία. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Παρακαταθήκη, 2004. 302 σ.
28. Στασινοπούλου Μ.Δ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἴδρυσίν του καὶ οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ του. – Παρνασσός, τ. ΙΓ', 1971. Σ. 53-89.
29. Φούσκα Κ., Πρωτ/ρου. Ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου (πραγματεῖες-κήρυγμα) στὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας // Ἅγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικὸς, ὁ ἐκκλησιαστικὸς, ὁ μοναχικὸς ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. - Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιόνιδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 189-200.
30. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιμ. Ὁ Πενταπόλεως Νεκτέριος (Νεκρόλογος) // Πάνταινος. 1920. № 48. Σ. 953-954.
31. Cavarnos C. Modern Greek Philosophers on the Human Soul. – Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies. P. 57-58.
32. Damalas N. // Pravoslavnaja enciklopedia (Ορθόδοξη Εγκυκλοπαιδεία) –Μ., Gerd. T. 13. P. 630.(ρωσ.)
33. Florovskii G. protopresviter. Puti russkogo bogoslovija (Οι δρόμοι τῆς ρωσικῆς θεολογίας). – Vilnius, 1991. 599 σ. (ανάτυπο ἀπὸ τὴν πρωτότυπη ἐκδόση του 1937). (ρωσ.)
34. Georgii (Shestun), archimandrit. Pravoslavnaja pedagogika (Ἡ Ορθόδοξη Παιδαγωγικὴ). – Μ.: PRO-PRESS, 2010. 671 σ. (ρωσ.)
35. Kallistos (Ware). Eustratios Argenti, A Study of the Greek Church under the Turkish Rule. – Oxford: Clarendon Press, 1964.
36. Schneider U.I. Prepodavanje filosofii v nemetskih universitetah v deviatnadsatom veke (Ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια στὸν 19^οαι.) // Logos. Filosofsko-literaturnyi zhurnal. № 3-4 (43). 2004. P. 63-90. (ρωσ.)
37. Tserniaev A.V. G.V. Florovskii kak filosof i istorik russkoj mysli (ο Γ.Β. Φλωρόφσκυ ὡς φιλόσοφος καὶ ιστορικὸς Ρωσικῆς σκέψης). – Μ.: IFRAN, 2009. P. 29 (ρωσ.)